

IlamUniversity

Journal of Entrepreneurship Research
<http://jer.ilam.ac.ir>
Online ISSN: 2980-857X

Strategies for Improving the Effectiveness of Practical-Skill Courses in Entrepreneurial Competences (Case Study: Students of Sari Agricultural Sciences and Natural Resources University)

Fatemeh Ghorbani Piralidehi^{1✉}

1. Corresponding Author, Department of Agricultural Extension and Education, Faculty of Agricultural Sciences, Sari Agricultural Sciences and Natural Resources University, Sari, Iran, Email: f.ghorbani@sanru.ac.ir

Article Info

Article type:

Research Article

Article history:

Received: 19. 02. 2023

Revised: 28. 02. 2023

Accepted: 01. 03. 2023

Keywords:

Entrepreneurial Competence,
Entrepreneurship Education,
Entrepreneurial University,
Self-employment of Students.

ABSTRACT

One of the main goals of universities and higher education institutions in Iran is to train entrepreneurial and creative graduates. Practical courses can be a good opportunity to combine theoretical knowledge with experimental knowledge, improve skills, and equip graduates with entrepreneurial competence. Therefore, the present research was carried out to identify strategies for improving the effectiveness of practical-skill courses in creating and improving students' entrepreneurial competence at Sari Agricultural Sciences and Natural Resources University. The general approach of the research is qualitative and practical in terms of purpose. In order to carry out the research, a team of 40 university professors and students was selected purposefully using the snowball technique, and after conducting semi-structured interviews, the data were interpreted by qualitative content analysis. The findings were validated by the peer-review and triangulation techniques. The results showed that three important groups of strategies (before, during, and after the implementation of the practical-skill courses) improved the effectiveness of these courses in creating and improving the students' entrepreneurial competence. In general, the various elements of the educational system before, during, and after holding these courses in the monitoring and evaluation phase can contribute to strengthening students' entrepreneurial competence, provided that these elements are planned and organized in line with entrepreneurship.

Cite this article: Ghorani Piralidehi, F. (2024). Strategies for Improving the Effectiveness of Practical-Skill Courses in Entrepreneurial Competences (Case Study: Students of Sari Agricultural Sciences and Natural Resources University). *Journal of Entrepreneurship Research*, 2 (4), 55-70.

DOI: <https://doi.org/10.22034/jer.2023.1990023.1031>

© The Author(s).

Publisher: Ilam University Press.

راهکارهای بهبود تأثیرگذاری دروس عملی - مهارتی بر شایستگی‌های کارآفرینانه (مورد مطالعه: دانشجویان دانشگاه علوم کشاورزی و منابع طبیعی ساری)

فاطمه قربانی پیرعلیدهی^۱ ✉

۱. نویسنده مسئول گروه ترویج و آموزش کشاورزی، دانشکده علوم زراعی، دانشگاه علوم کشاورزی و منابع طبیعی ساری، ساری، ایران، رایانامه: f.ghorbani@sanru.ac.ir

چکیده

اطلاعات مقاله

یکی از اصلی‌ترین اهداف دانشگاه‌ها و مؤسسات آموزش عالی کشور، تربیت دانش‌آموختگان کارآفرین و خلاق است. آموزش‌ها و دروس عملی می‌توانند فرصت مناسبی برای ترکیب دانش نظری با دانش تجربی، مهارت‌افزایی و تجهیز ساختن دانش‌آموختگان به شایستگی‌های کارآفرینانه باشند. لذا پژوهش حاضر با هدف شناسایی راهکارهای بهبود تأثیرگذاری دروس عملی - مهارتی در ایجاد و ارتقای شایستگی‌های کارآفرینانه دانشجویان دانشگاه علوم کشاورزی و منابع طبیعی ساری به انجام رسید. رویکرد کلی پژوهش، کیفی و از نظر هدف نیز کاربردی است. به منظور انجام پژوهش، تیمی ۴۰ نفری از اساتید دانشگاه و دانشجویان به صورت هدفمند و با تکنیک گلوله برفی انتخاب شدند و پس از انجام مصاحبه‌های نیمه‌ساختارمند، داده‌های به دست آمده با تحلیل محتوای کیفی تحلیل شدند. اعتبارسنجی یافته‌های به دست آمده از طریق بازبینی توسط مشارکت‌کنندگان و تکنیک سه‌سویه‌سازی بررسی شد. نتایج پژوهش حاضر نشان داد که در مجموع سه گروه مهم از راهکارها (قبل از اجرای دروس، حین اجرای دروس و پس از اجرای دروس عملی - مهارتی) موجب بهبود تأثیرگذاری این دروس در ایجاد و ارتقای شایستگی‌های کارآفرینانه دانشجویان شده است. در مجموع، عناصر مختلف سیستم آموزشی قبل از برگزاری دروس عملی - مهارتی، حین برگزاری و پس از آن در مرحله نظارت و ارزشیابی می‌توانند زمینه‌های تقویت شایستگی‌های کارآفرینانه دانشجویان را فراهم کنند، به شرط آن که این عناصر در راستای کارآفرینی، برنامه‌ریزی و سازماندهی شوند.

نوع مقاله:

مقاله علمی - پژوهشی

تاریخ دریافت: ۱۴۰۱/۱۱/۳۰

تاریخ بازنگری: ۱۴۰۱/۱۲/۰۹

تاریخ پذیرش: ۱۴۰۱/۱۲/۱۰

کلیدواژه‌ها:

آموزش کارآفرینی،
دانشگاه کارآفرین،
شایستگی کارآفرینانه،
خودداشتهالی دانشجویان.

استناد: قربانی پیرعلیدهی، فاطمه. (۱۴۰۲). راهکارهای بهبود تأثیرگذاری دروس عملی - مهارتی بر شایستگی‌های کارآفرینانه (مورد مطالعه: دانشجویان دانشگاه علوم

کشاورزی و منابع طبیعی ساری). *مجله پژوهش‌های کارآفرینی*، ۲ (۴)، ۷۰-۵۵.

DOI: <https://doi.org/10.22034/jer.2023.1990023.1031>

© نویسندگان

ناشر: انتشارات دانشگاه ایلام.

پژوهش‌های علوم انسانی و مطالعات فرهنگی
رتال جامع علوم انسانی

مقدمه

دانشگاه‌ها نقش مهمی در پویایی و رشد منطقه‌ای دارند. آن‌ها از یک‌سو عاملان بزرگ اقتصادی هستند که تأثیر مستقیمی بر فعالیت‌های مختلف اقتصادی در سطح منطقه‌ای و محلی دارند و از سوی دیگر، به زیست‌بوم فرهنگی و محیط طبیعی منطقه‌ای که به آن تعلق دارند، کمک می‌کنند (Riberio & Varum, 2020). این درحالی است که براساس گزارش مرکز آمار ایران در بهار ۱۴۰۰، سهم جمعیت بیکار فارغ‌التحصیلان آموزش عالی از کل بیکاران کشور از ۳۶ درصد در سال ۱۳۹۹ به ۴۰/۳ درصد در بهار ۱۴۰۰ رسیده است (اوتادی و همکاران، ۱۴۰۱). لذا به اعتقاد اکثر محققان، کارآفرینی یکی از مؤثرترین راهکارهای مقابله با چالش بیکاری است. عمده‌ی اعضای هیئت علمی، کارکنان و دانشجویان با مسأله نوآوری و کارآفرینی دانشگاهی بیگانه‌اند و در دانشگاه‌ها زیرساخت‌های کافی و فیزیکی برای توسعه و پرورش کارآفرینی فراهم نشده است. تربیت دانش‌آموختگانی که در نهایت در پی کار هستند، نیز یکی از اصلی‌ترین مشکلات عمده نظام آموزش عالی کشور است. از سوی دیگر وجود اساتید دانشگاهی به‌عنوان صاحب‌نظران هر حوزه که در دانشگاه‌ها و مؤسسات آموزش عالی کشور جمع شده‌اند قابلیت بسیار فراتر از آموزش دادن صرف یا انجام تحقیقات موردی دارند. دانشگاه‌ها برای این که بتوانند مأموریت خود را به بهترین نحو انجام دهند، باید اهداف، دیدگاه و فعالیت‌های خود را بازبینی کرده و دیدگاه‌های نوین و معاصر را که برخی دیدگاه کارآفرینانه می‌نامند جایگزین دیدگاه‌های سنتی خود کنند (احمدخانی و همکاران، ۱۳۹۸).

تأثیر عملکرد فرد کارآفرین بر جامعه، ایجاد شغل و درآمد و تغییر جامعه به‌شیوه‌ای مثبت است که این تغییر با ظرفیت بالا برای کار و تعهد، سخاوت، سخت‌کوشی، کار گروهی و مشارکت در ایجاد ساختار اجتماعی قوی‌تر و مشارکتی مؤثرتر در خلق جامعه‌ای هماهنگ و با شأن و مرتبه عالی نشان داده می‌شود (Gutierrez & Baquero, 2017). آموزش کارآفرینی باید منجر به توانمند شدن دانشجویان تا سرحد شروع یک کسب‌وکار پس از فراغت از تحصیل شود و مهارت‌هایی همچون حل مسئله، تفکر انتقادی و مهارت‌های ارتباطی را ارتقا دهد (Deveci & Cepni, 2017). دانشگاه‌ها به‌عنوان رأس سیستم آموزشی و موتور نوآوری معرفی می‌شوند. منابع اولیه موردنیاز نوآوری نیز که شامل افراد تحصیل کرده و ایده‌های نو است، را دانشگاه‌ها فراهم می‌کنند. خروج دانشگاه از پیلۀ خود و برقراری ارتباط با محیط و صنعت باعث بهبود روند تحقیق، توسعه، نوآوری و حرکت به سمت رویکرد جدید نوآوری خواهد شد (مدهوشی و کیاکجوری، ۱۳۹۷). در راستای آموزش کارآفرینی نیز اگرچه دانشگاه‌ها و مؤسسات آموزش عالی کشور دست به تلاش‌هایی زده‌اند، ولی متأسفانه، ناهم‌خوانی درس‌های دانشگاهی با نیازهای جامعه باعث شده است که دانش‌آموختگان از تخصص و کارایی لازم برخوردار نباشند. از این‌رو، در سال‌های گذشته با توجه به روند افزایش جمعیت و تقاضا برای دولت به دانشگاه‌ها و مؤسسات آموزش عالی از یک‌سو و مشکلات اقتصادی دولت از سوی دیگر مسأله کارآفرینی اهمیت ویژه‌ای یافته است (حیدری، ۱۳۸۳). نیاز اساسی یک فارغ‌التحصیل دانشگاهی برای رسیدن به شغل و پذیرش مسئولیت‌های تخصصی در جامعه، مهارت است؛ یعنی فرد علاوه بر داشتن توانایی‌های ذهنی، فیزیکی و سطح تحصیلات و همچنین ویژگی‌های رفتاری چون شخصیت، نوع نگرش باید مهارت‌های فنی، انسانی و ادراکی را نیز در طول دوران تحصیل کسب کند. اما این‌گونه که مشخص است بین دوره‌ها و موارد آموزشی دانشگاه با آنچه بازار کار از بعد مهارت فنی و عملی می‌طلبد تناسب منطقی برقرار نشده است و از طرف دیگر قبل از فارغ‌التحصیلی دانشجویان معیارهای مناسبی برای ارزیابی آن‌ها از حیث حداقل توانمندی علمی و عملی وجود ندارد. سیستم‌های آموزشی نیز نتوانسته‌اند به‌خوبی روحیه علمی دانشجویان را برای پیدا کردن کار مفید برای خود و جامعه تقویت کنند (انتظاریان و طهماسبی، ۱۳۹۰). به‌عبارت دیگر، شکاف بین توانمندی‌ها و مهارت‌های دانشجویان با الزام‌های عملی شغل از جمله مهم‌ترین عوامل بیکاری فارغ‌التحصیلان دانشگاهی است (اکیدی و همکاران، ۱۳۹۹).

در بین رشته‌های مختلف دانشگاهی، بیکاری پرشمار دانش‌آموختگان گرایش‌های مختلف کشاورزی تا حد زیادی گویای آن است که این گروه در دوران دانشجویی نتوانسته‌اند مهارت‌های لازم برای ورود به بخش کشاورزی و انجام فعالیت‌های تولیدی، تبدیلی و یا توزیعی را کسب کنند. در نتیجه یکی از راهکارهای عملی چیرگی بر این چالش، توجه بیشتر به برنامه‌های درسی آموزش عالی کشاورزی، به ویژه درس‌های عملی (آزمایشگاهی، عملیات کشاورزی، کارآموزی) است (قربانی پیرعلیدهی و ولی‌زاده، ۱۳۹۴). این در حالی است که آموزش‌ها و دروس عملی می‌توانند فرصت‌های خوبی را برای ترکیب دانش نظری، دانش تجربی، دانش سازگاری ناشی از یادگیری تجربی، تفکرهای انتقادی و یادگیری به شیوه حل مسأله فراهم سازند (شاهولی و همکاران، ۱۳۸۱). بنابراین، کسب شایستگی‌های کارآفرینانه امری اجتناب‌ناپذیر است. مسئله مجهز شدن دانشجویان به شایستگی‌های کارآفرینانه در رابطه با دانشجویان رشته‌های کشاورزی که آینده امنیت غذایی کشور به دست آنان سپرده می‌شود از اهمیت بالایی برخوردار است. کمبود غذا و مسئله امنیت و سلامت غذایی از جمله نگرانی‌هایی هستند که اکثر پژوهشگران احتمال وقوع آن را در آینده مورد اشاره قرار داده‌اند. بنابراین، با توجه به این که دروس عملی فرصتی برای مهارت‌زایی و در نتیجه تجهیز دانشجویان به مهارت‌های کاربردی و شایستگی‌های کارآفرینانه هستند، مسئله مهمی که وجود دارد این است که چه راهکارهایی می‌تواند تأثیرگذاری دروس عملی - مهارتی در ایجاد و ارتقای شایستگی‌های کارآفرینانه در دانشگاه علوم کشاورزی و منابع طبیعی ساری به‌عنوان یکی از دانشگاه‌های تخصصی کشاورزی کشور را افزایش دهد.

مبانی نظری و پیشینه پژوهش

تجربه‌های آموزش کارآفرینی در برخی از کشورها بدون در نظر گرفتن فرهنگ و مذهب خاص نشان می‌دهد که با آموزش کارآفرینی می‌توان کارآفرین تربیت کرد و با پژوهش می‌توان کارآفرینی کرد. در رابطه با ترویج و توسعه کارآفرینی در دانشجویان دانشگاه‌ها مانند هر نوآوری دیگر سه پرسش اساسی در حوزه «چرایی»، «چیزی» و «چگونگی» وجود دارد که باید به آن‌ها پاسخ داد (Morris & Kuratko, 2014). «چرایی» توجه به کارآفرینی در دانشگاه‌ها به ضرورت کارآفرینی مانند توسعه اقتصاد دانش‌بنیان، بیکاری فارغ‌التحصیلان دانشگاهی، تأکید بر خوداشتغالی و اقتصاد مقاومتی، تغییر در شیوه‌های استخدامی و غیره مرتبط است. مفهوم «چیزی» در آموزش کارآفرینی دانشگاهی نیز به این که قرار است دانشگاه‌ها چه چیزی را به دانشجویان آموزش دهند، مرتبط است. برای کارآفرین شدن افراد شایستگی‌های مختلفی وجود دارد که دانشگاه‌ها رسالت آموزش آن را بر عهده دارند. «چگونگی» ترویج کارآفرینی دانشگاهی نیز به نحوه آموزش به دانشجویان تأکید دارد. بر این اساس شایستگی‌های کارآفرینانه باید با روش‌های جدید و مناسب به دانشجویان آموخته شود (Welsh et al., 2016). بر این اساس فعالیت‌های مختلفی از قبیل همکاری‌های پژوهشی با صنعت، برنامه‌های ثبت اختراع، افشای ایده در بنگاه‌های جدید و آموزش کارآفرینی افراد با مهارت و توسعه تجاری، ابزاری است که دانشگاه‌ها برای دستیابی به پیکربندی کارآفرینی خود در قالب کارآفرینی دانشگاهی استفاده می‌کنند (Siegel & Wright, 2015). در بین روش‌های مختلف ذکر شده یک روش مهم و اساسی، تربیت افراد با شایستگی‌ها و مهارت‌های کارآفرینانه است که دو بعد «چیزی» و «چگونگی» مطرح شده را پوشش می‌دهد. دروس عملی به دلیل ماهیت جذاب خود چنانچه به صورت اصولی و برنامه‌ریزی شده ارائه گردد، فرصت خوبی را برای یادگیری شایستگی‌های کارآفرینانه فراهم می‌سازد.

با توجه به اهمیت شایستگی‌های کارآفرینانه دانشجویان و نقش دروس عملی - مهارتی در شکل‌گیری و تکامل چنین شایستگی‌هایی، محققان مختلف تلاش کرده‌اند تا به بررسی این شایستگی‌ها و راهکارهای مختلف ارائه آن بپردازند. پرمند و همکاران (Premand et al., 2016) میزان تمایل دانشجویان را به خوداشتغالی و کارآفرینی مورد بررسی قرار دادند. نتایج مطالعه آن‌ها نشان داد که ارائه فرصت تبادل تجربه، تدارک فرصت‌های نوآورانه، استفاده از شیوه‌های انعطاف‌پذیر و ترغیب دانشجویان

به جست‌وجوی منابع متنوع یادگیری و شرکت در موقعیت‌های متنوع ارزیابی عملکرد به بهبود وضعیت خوداشتغالی و درک شغلی دانشجویان کمک می‌کند.

زنر و همکاران (Zenner et al., 2017) شایستگی‌های کارآفرینانه را به سه حیطه اصلی دانش، نگرش و مهارت طبقه‌بندی شد. حیطه دانش شامل سه زیرطبقه شناخت فرصت‌های شغلی و دنیای کار، دانش مالی و شغلی و دانش سازمانی و فرآیندها طبقه‌بندی بود. حیطه نگرش شامل توانایی بازخورد دادن، هویت کارآفرینی، خودکارآمدی، فعالیت‌های خلاقانه، شور و اشتیاق کارآفرینی و استقامت و حیطه مهارت نیز شامل فرصت‌یابی، مهارت‌های استراتژیک، مدیریت منابع و مهارت‌های بین‌فردی بود. سانده و همکاران (Sundah et al., 2017) تحقیقی را با عنوان "توسعه شایستگی‌های کارآفرینی برای بوم مدل کسب‌وکار موفق در اندونزی" انجام دادند. نتایج مطالعه نشان داد که شایستگی‌های کارآفرینی متشکل از شایستگی‌های مدیریتی، شایستگی‌های فنی، شایستگی‌های بازاریابی، صلاحیت‌های مالی، شایستگی‌های روابط انسانی و نگرش کاری خاص کارآفرین تأثیر مثبت و معنی‌داری بر بوم مدل کسب‌وکار دارد. فیچتر و تیمان (Fichter & Tiemann, 2018) در مصاحبه با ۴۱ نفر از دانشجویان کارآفرین سبز از چهار دانشگاه آلمان و آمریکا به این نتیجه رسیدند که چهار عامل بسترهای محیطی، چارچوب‌های سازمانی، اشخاص کلیدی و تعاملات بیرونی منابع مهمی برای یادگیری کارآفرینی هستند. سنالی و همکاران (Senali et al., 2022) در پژوهش خود بر این نکته تأکید داشتند که جهت توسعه آموزش کارآفرینی باید به طور جدی زیرساخت‌هایی را در این خصوص فراهم نمود.

اجاقی و همکاران (۱۳۹۵) به «ارزیابی مهارت‌های تدریس کارآفرینی بر اساس مدل بوریچ» پرداختند. نتایج مدل بوریچ نشان داد که از میان مهارت‌های مربوط به تدریس واحد کارآفرینی، به ترتیب اولویت، مهارت‌های تدریس، مهارت‌های تجربی، ویژگی‌های فردی و مهارت‌های ارتباطی اساتید و مدرسان کارآفرینی از اهمیت ویژه‌ای برخوردار هستند. سراجی (۱۳۹۷) به شناسایی راه‌های ترویج و توسعه صلاحیت‌های کارآفرینی دانشجویان از طریق رویکرد کیفی و انجام مصاحبه با اساتید دانشگاه بوعلی سینا و برخی افراد آشنا با کارآفرینی پرداخت. تحلیل داده‌ها با استفاده از شیوه تحلیل مضمون و در قالب مضامین فراگیر، سازمان‌دهنده و مضامین پایه نمایش داده شد. بر اساس نتایج تحقیق، شناسایی شیوه‌های توسعه صلاحیت‌های کارآفرینی به‌عنوان مضمون فراگیر و شیوه‌های فرهنگی و فوق برنامه، آموزشی، پژوهشی و مدیریتی به‌عنوان مضامین سازمان‌دهنده آشکار شد. همچنین در حوزه‌های فرهنگی و فوق برنامه راه‌هایی مانند نشر مطالب و اخبار کارآفرینی، برپایی نمایشگاه، مشاوره شغلی، برگزاری دوره‌های رسمی، برپایی اردوهای صنعتی و شغلی، ایجاد انجمن دانش‌آموختگان، برگزاری مسابقات متنوع و دعوت از کارآفرینان؛ در حوزه آموزشی، بازنگری در برنامه‌های درسی، بهبود کیفیت دوره‌های آموزشی، معرفی رشته‌های دانشگاهی به جامعه، اعطای امتیاز به دانشجویان و استادان کارآفرین و توسعه کارگاه‌های مهارت‌آموزی، در حوزه پژوهشی معرفی قابلیت‌های دانشگاه به جامعه، توسعه مراکز رشد و در حوزه مدیریتی تهیه برنامه‌های میان‌مدت و سالانه، تقویت باور مدیران به این موضوع به‌عنوان مضامین پایه زمینه‌های کسب صلاحیت‌های کارآفرینی برای دانشجویان را فراهم می‌سازد. باوفا و همکاران (۱۳۹۸) در واکاوی شایستگی‌های کارآفرینانه در برنامه درسی رشته علوم تربیتی به این نتیجه رسیدند که شایستگی‌های کارآفرینانه در قالب چهار طبقه خصوصیات فردی و زمینه‌ای، دانش، نگرش و مهارت کارآفرینی طبقه‌بندی می‌شوند. بررسی محتوای برنامه درسی توسط محققان نشان داد که آموزش کارآفرینی به عنوان یک درس تخصصی فقط برای یکی از زمینه‌های این رشته لحاظ شده است و در سایر دروس نیز توجه به شایستگی‌های کارآفرینی کم یا بسیار کم بوده است. مطالعه ملکی‌پور و همکاران (۱۳۹۸) به منظور کاوش پدیدارشناسانه در تعیین شایستگی‌های کارآفرینان دانش‌آموخته در قلمرو رشته‌های علوم اجتماعی و رفتاری نشان داد که شایستگی‌های این افراد در سه مقوله اساسی شایستگی‌های نگرشی کارآفرینانه (تفکر خلاقانه، تفکر انتقادی، تشخیص فرصت، تحمل ابهام، پشتکار، خودآگاهی، ریسک‌پذیری، آینده‌نگری)، شایستگی‌های مدیریتی کارآفرینانه (برنامه‌ریزی راهبردی،

مدیریت بحران، مدیریت دانش، مدیریت پروژه، مدیریت بازاریابی، مدیریت منابع انسانی) و شایستگی‌های فنی کارآفرینانه (استفاده از پژوهش، استفاده از رایانه، نوآوری، اخلاق در کسب‌وکار) خلاصه می‌شود. شیری و همکاران (۱۴۰۱) به تحلیل جنسیتی تبیین‌کننده‌های رفتار کارآفرینانه دانشجویان پرداختند. نتایج مطالعه آنان نشان داد که متغیرهای نگرش نسبت به کارآفرینی، هنجارهای ذهنی و کنترل رفتاری درک شده تأثیر مثبت و معناداری بر قصد و رفتار کارآفرینانه دانشجویان کشاورزی در نظام آموزش عالی ایران داشتند. اوتادی و همکاران (۱۴۰۱) در بررسی تأثیر خلاقیت، استقلال‌طلبی و بار کاری بر قصد کارآفرینانه دانشجویان؛ نقش میانجی نگرش نسبت به کارآفرینی به این نتیجه رسیدند که نگرش و خلاقیت اثر معنادار و مثبتی بر قصد کارآفرینانه دارند ولی اثر معنادار استقلال‌طلبی بر قصد کارآفرینانه تأیید نشد. بار کاری نیز اثر معنادار و منفی بر قصد و نگرش کارآفرینانه داشته و نقش میانجی نگرش در رابطه بین خلاقیت، استقلال‌طلبی و بارکاری با قصد کارآفرینانه نیز تأیید شد. در مجموع پژوهشگران مختلف ضمن اشاره به شایستگی‌های کارآفرینانه گوناگون همچون شایستگی‌های راهبردی، فردی- ادراکی، فنی- تخصصی، مدیریتی و ارتباطی معتقدند که این شایستگی‌ها اکتسابی هستند و از این‌رو قابل آموزش و یادگیری توسط دانشجویان خواهند بود. محققان همچنین راهکارهای مختلفی را جهت یادگیری شایستگی‌های کارآفرینانه مورد تأکید قرار دادند. تحقیق حاضر نیز ضمن تأکید بر اهمیت یادگیری شایستگی‌های کارآفرینانه، نقش دروس عملی- مهارتی را در ارتقای این شایستگی‌ها مورد بررسی دقیق‌تر قرار داده و راهکارهای مختلف در این راستا را ارائه می‌دهد.

جدول ۱. ویژگی‌های فردی- حرفه‌ای مصاحبه‌شونده‌ها (n=۴۰)

متغیرها	گروه‌ها	فراوانی	درصد	میانگین	انحراف معیار
سن (سال)	.....	.....	.....	۴۶/۷	۱/۱
جنسیت	زن	۱۱	۲۷/۵	.....	.....
	مرد	۲۹	۷۲/۵	.....	.....
وضعیت	مجرد	۶	۱۵	.....	.....
	متاهل	۳۴	۸۵	.....	.....
سطح	کارشناسی	۲	۵	.....	.....
تحصیلات	کارشناسی ارشد	۹	۲۲/۵	.....	.....
	دکتر	۲۹	۷۲/۵	.....	.....

روش‌شناسی پژوهش

روش این پژوهش از نظر رویکرد کلی، کیفی است و از نظر هدف، کاربردی است؛ زیرا نتایج این مطالعه می‌تواند به مسئولان دانشگاه علوم کشاورزی و منابع طبیعی ساری و سایر برنامه‌ریزان آموزش عالی در راستای برنامه‌ریزی دقیق‌تر جهت اثرگذاری بیشتر دروس عملی- مهارتی در ایجاد و ارتقای شایستگی‌های کارآفرینانه دانشجویان یاری برساند. به‌منظور انجام پژوهش، تیمی ۴۰ نفره متشکل از اساتید دانشگاه (۲۹ نفر) و دانشجویان (۱۱ نفر) به صورت هدفمند و با تکنیک گلوله برفی انتخاب شدند و مصاحبه‌ها تا رسیدن به اشباع داده‌ها ادامه پیدا کرد. روش گلوله برفی از جمله روش‌های زنجیره‌ای است که انتخاب افراد نمونه با مشورت از افراد مطلع حاصل خواهد شد. مهم‌ترین معیارها در انتخاب اساتید، سابقه تدریس آن‌ها در دروس عملی- مهارتی و تلاش آن‌ها جهت تأسیس آزمایشگاه و گسترش دروس عملی- مهارتی مختلف در سطح گروه آموزشی می‌باشد. در رابطه با دانشجویان نیز مواردی همچون نظر اساتید در رابطه با فعال بودن دانشجو در کلاس‌های درس عملی، فعالیت دانشجو در واحدهای تولیدی کشاورزی در محیط خارج از دانشگاه و دانشجویان رتبه الف گروه‌های آموزشی به دلیل عملکرد بهتر از نظر

آموزشی (تلفیق دروس عملی و نظری) مدنظر بوده و هنگام مشورت با اساتید مورد اشاره قرار گرفت. داده‌ها با استفاده از روش مصاحبه نیمه‌ساختارمند از افراد نمونه مورد مطالعه جمع‌آوری شد. میانگین زمان مصاحبه‌ها ۴۵ دقیقه بود و تمام مصاحبه‌ها در دانشگاه علوم کشاورزی و منابع طبیعی ساری به انجام رسید. برخی از ویژگی‌های فردی - حرفه‌ای افراد مورد مصاحبه در قالب جدول ۱، ارائه شده است. براساس نتایج جدول ۱، اکثر افراد مورد مصاحبه مردان، افراد متأهل و سطح سواد دکترا هستند که میانگین سنی معادل ۴۶/۷ سال دارند.

پس از انجام مصاحبه، داده‌های به‌دست آمده با تحلیل محتوای کیفی از نوع متعارف خلاصه و تفسیر شدند. در تحلیل محتوای متعارف پژوهشگران از به کار گرفتن مقوله‌های پیش‌پنداشته^۱ می‌پرهیزند و در عوض ترتیبی می‌دهند که مقوله‌ها از داده‌ها ناشی شوند. در این حالت، محققان خودشان را بر امواج داده‌ها شناور می‌کنند تا شناختی بدیع را تجربه کنند. بنابراین، از طریق استقراء، مقوله‌ها از داده‌ها ظهور می‌یابند. اطلاعات جمع‌آوری شده از طریق مصاحبه و از طریق تداعی معنا تحلیل شده و در نتیجه نظریه‌های از پیش موجود در این حالت جایگاهی ندارند و تحلیل داده‌ها با خواندن آن‌ها به صورت مکرر آغاز شده تا درکی کامل درباره آن‌ها به دست آید (ایمان و نوشادی، ۱۳۹۰). بر این اساس مفاهیم اصلی موجود در مصاحبه‌ها استخراج و کدگذاری شدند (کدگذاری باز). پس از آن عبارات و مفاهیم دارای ماهیت مشابه با یکدیگر ترکیب و خرده‌مفاهیم را تشکیل دادند. در مرحله بعد، خرده‌مفاهیم حاصل از قبل دسته‌بندی و مفاهیم گسترده در قالب مفاهیم جامع و مانع تشکیل شدند و داده‌های تکراری از مفاهیم اصلی حذف شدند. نرم‌افزار مکس کیودا Maxqda جهت تجزیه و تحلیل بهتر داده‌ها مورد استفاده قرار گرفت. اعتبارسنجی یافته‌های به دست آمده از طریق بازبینی یافته‌ها توسط مشارکت‌کنندگان و تکنیک سه سویه‌سازی^۲ (ترکیب و تلفیق) از نوع مثلث‌سازی منابع داده‌ها^۳ و با جمع‌آوری اطلاعات از منابع مختلف (تیم متخصصان) به انجام رسید.

یافته‌ها

پس از بررسی دست‌نوشته‌ها و نوارهای ضبط شده حاصل از گردآوری داده‌ها، موارد مشابه و نزدیک به هم ادغام شده و نکات کلیدی در قالب کدها و مفاهیم خلاصه و دسته‌بندی شدند. بر این اساس در یک ستون، مفاهیم استخراج شده و در ستون دیگر کد مربوط به مفاهیم درج شد. نکات کلیدی و مفاهیم اصلی مستخرج از نظرات دانشجویان با حرف S^۴ و نکات کلیدی و مفاهیم استخراج شده از نظرات اساتید با حرف T^۵ مشخص شدند (جدول ۲).

جدول ۲. مفهوم‌سازی داده‌ها (کدگذاری باز) پس از انجام مصاحبه‌ها (n=۴۰)

کدها	مفاهیم کلیدی استخراج شده
T ₁	به نظرم سرفصل خود دروس عملی یا واحدهای عملی دروس اشکال اساسی دارد.
T ₂	اساتید جوان ما حوصله بیشتری برای اداره کلاس درس عملی دارند این را از نزدیک دیده‌ایم.
S ₁	شما از شایستگی‌های کارآفرینانه حرف می‌زنید، خود استاد درس عملی اصلاً اعتقادی به کارآفرینی دارد.
S ₂	کلاس درس عملی که مثل کلاس نظری نیست باید خود استاد در اداره و نحوه برگزاری کلاس مختار باشد.
T ₃	اول باید حتی قبل از تدریس خود درس عملی استاد مهارت لازم را داشته باشد باید استاد خلاق و کارآفرین باشد و گرنه آب در هاون کوبیدن است.

¹ Preconceived categories

² Triangulation

³ Data source triangulation

⁴ "S" abbreviation of "student"

⁵ "T" abbreviation of "teacher"

کدها	مفاهیم کلیدی استخراج شده
S ₃	معتقدم که کلاس درس مهارتی فرصت خوبی برای یادگیری یک سری مهارت‌ها از جمله مهارت‌های حل مسأله، مدیریت زمان است.
T ₄	دروس عملی می‌تواند باعث بهبود کار گروهی شود به نظرم این مهارت شایستگی کارآفرینانه دانشجویان را بالا می‌برد.
T ₅	باور کنید ۲ تا اتوبوس خیلی کار ما را راه می‌اندازد و می‌توانیم با داشتن سرویس ایاب و ذهاب برنامه‌ریزی بهتری را برای بازدید دانشجویان مثل بازدید سدها فراهم کنیم.
T ₆	هرچند دروس عملی خیلی شیرین‌تر از دروس نظری هستند ولی نباید این حس به وجود بیاید که دانشجو وقت می‌گذراند باید با آزمون گرفتن ولو شفاهی دانشجو متوجه شود که درس عملی هم جدی و مهم است.
S ₄	کلاس درس عملی نیاز به هزینه دارد و واقعاً به تجهیزات بیشتر در آزمایشگاه نیاز داریم
T ₇	رشته ما ماهیتش به بازدیدهای دوره‌ای و خارج از کلاس رفتن است و این لازمه‌اش هزینه و بودجه بیشتر برای دروس عملی است.
T ₈	درس مهارتی نیاز به مهارت استاد دارد در درجه اول و اگر واقعاً دنبال کارآفرین شدن دانشجو هستیم باید استاد کارآفرین باشد یا به آن اعتقاد داشته باشد.
S ₅	میزان یادگیری دانشجو در طول دوره برگزاری درس عملی باید ارزیابی شود همه چیز را نباید به بعد از اتمام دوره موکول کرد. چون فرصت اصلاح از بین می‌رود.
T ₉	درس کارآموزی بدون نظارت دقیق استاد نتیجه نمی‌دهد من در این رابطه تجربه دارم که این را می‌گویم.
T ₁₀	مهارت‌های مذاکره، کار تیمی، مهارت خوب گوش دادن این‌ها مهارت‌هایی نیستند که همیشه شرایط فراهم باشد تا دانشجو فرا بگیرد.
T ₁₁	تبادل نظر و جلسه هم‌اندیشی بین اساتید و دانشجویان دروس عملی هم ایده خوبی است. در تبادل نظر تجربیات زیادی منتقل می‌شود به‌خصوص به همکاران جوان و کم‌تجربه
T ₁₂	اولین نکته در مورد دروس عملی مهارتی سرفصل‌های خود این دروس است.
T ₁₃	فلسفه دروس عملی خیلی مشخص نیست برای چه چیزی این درس‌ها طراحی شده‌اند اول باید این مسئله تبیین شود بعد کلاس درس عملی تعریف گردد.
T ₁₄	واقعاً نمی‌شود که درسی را اجرا کنیم اما نظارت را رها کنیم درس‌های میدانی و مهارتی هم همین‌طورند و نیاز به نظارت دائمی دارند.
S ₆	اگر فقط دنبال رفع تکلیف هستیم که هیچ وگرنه باید کلاس درس عملی به صورت دوره‌ای و پشت سر هم برگزار شود.
S ₇	باید اثربخشی دروس عملی را با تنظیم بازدیدهای مؤثر بیرون از دانشگاه تقویت نمود
S ₈	به نظر آموزش درس عملی در دانشگاه تمام نمی‌شود باید با محیط بیرون از دانشگاه هم دانشجو ارتباط برقرار کند تا یادگیری تکمیل شود.
T ₁₅	برای تکمیل یادگیری دانشجویان باید شرایط همکاری با فارم‌های بزرگ و مزارع بزرگ چند صد هکتاری خارج از دانشگاه فراهم بیاید اینطوری درس عملی تأثیرگذاری بیشتری دارند.
T ₁₆	به نظرم برای رعایت انسجام مطالب کلاس‌های عملی باید در ترم‌های متوالی برگزار شود وگرنه رشته کلام پاره شده و مطالب درسی ابتر می‌ماند.
T ₁₇	معتقدم که برای ایجاد انگیزه به‌خصوص در دانشجویان توانمند می‌شود از آن‌ها به‌عنوان کمک‌یار استاد در کلاس کمک گرفت.
T ₁₈	در دروس عملی مثل نظری استاد باید ارزشیابی و سنجش دانشجو را با جدیت دنبال کند.
T ₁₉	من پیشنهاد می‌کنم برای برخی از دروس عملی یا زمانی که تعداد دروس عملی دانشجو به حدنصاب رسید، دانشجو گواهی‌نامه معتبر دریافت کند مثل پرچسب که معلم ابتدایی به دانش‌آموز می‌دهد تا او با انگیزه به کار ادامه بدهد.
T ₂₀	در خارج از کشور همین‌طور است زمان درس مهارتی - عملی بیشتر از درس نظری است و آن هم در فصل زراعی مناسبش برگزار می‌شود.
T ₂₁	درس عملی یا واحد عملی دروس به دلیل ماهیت خاصی که دارد، زمان‌بر و انرژی‌بر است می‌طلبد که استاد تلاش بیشتری را بکند پس برای استادی که واقعاً سنگ تمام می‌گذارد باید ارزش قائل شد.
T ₂₂	پرورش ماهیان خاویاری در سه ماهه اسفند، فروردین و اردیبهشت است هر محصول دیگر کشاورزی هم فصل زراعی خاص خود را دارد پس زمان کلاس عملی اگر غیر از فصل محصول و زراعت آن باشد و پراکنده در طول سال باشد، دانشجو چیزی یاد نمی‌گیرد

کدها	مفاهیم کلیدی استخراج شده
S ₉	استادی که اخلاقیات را رعایت می‌کند در درس مهارتی از درس کم نمی‌گذارد و برای این درس ارزش قائل است باید از او تقدیر بشود.
T ₂₃	دروس عملی وقت بیشتری را از استاد درس می‌گیرد پس لازم است امتیاز بیشتری هم برای اجرای آن در نظر گرفته شود.
T ₂₄	به نظرم مورد مهم در دروس عملی خود استاد درس است باید با ارزشیابی او به خود استاد متذکر شد چقدر این دروس مهم هستند و باید با جدیت ارائه شوند.
T ₂₅	در سن ما و با مسئولیت‌های بیشتر زمان کافی برای اداره کلاس عملی و پیگیری آن نیست به نظرم اساتید جوان فرصت زمانی بیشتری را دارند.
S ₁₀	نمره پایانی هر درس مهم است چرا نمره بیشتری به بخش مهارتی و عملی تعلق نمی‌گیرد تا انگیزه دانشجویان بالاتر برود.
S ₁₁	استفاده از دانشجویان به عنوان کمکی استاد در دروس عملی - مهارتی می‌تواند فرآیند یادگیری را تسهیل کند درست مثل آموزش کشاورز به کشاورز، دانشجو از دانشجو یاد می‌گیرد.
T ₂₆	به نظرم اگر وزن بیشتری از نمره پایان ترم به بخش عملی - مهارتی داده شود دانشجو هم انگیزه بیشتری پیدا می‌کند و کلاس این دروس را جدی‌تر می‌گیرد.
S ₁₂	مکان‌هایی که دانشجو برای کارآموزی می‌رود هنوز توجیه نیستند که دانشجو کیست و آن‌ها چه وظایفی در قبال او دارند.
T ₂₇	اساتید جوان بیشتر درگیر ارتقا و پایه و مسائلی این چنینی هستند باید امتیاز خاصی برای اساتید جوان که دروس مهارتی را برعهده دارند، لحاظ شود تا انگیزه بدهد آن‌ها به رسالت اصلیشان یعنی یادگیری دانشجو برگردند.
T ₂₈	به نظرم باید به همه همکاران این فرصت داده شود که دروس عملی را تدریس کنند فقط یک نفر نمی‌تواند که درس را به خوبی اجرا نماید.
T ₂₉	سهم نمره درس عملی باید بیشتر از نظری باشد.
S ₁₃	استاد بنده خدا که واقعاً پرتلاش در کلاس درس عملی حاضر می‌شود و برای آن وقت می‌گذارد باید تشویق و تقدیر بشود.
S ₁₄	باید تدریس همه دروس اعم از نظری و عملی به صورت تناوبی یا چرخشی باشد. خودش فرصت بروز یک سری از استعدادهاست.
S ₁₅	عملکرد اساتید باید در دروس عملی - مهارتی سنجیده شود به نظرم از طریق خود دانشجویان
T ₃₀	قبل از برگزاری دوره کارآموزی باید همه توجیه باشند در دروس عملی دیگر هم همین‌طور باید هم مدرس هم کارشناس هم خود دانشجو همه توجیه باشند قرار هست چه چیزی را دانشجو یاد بگیرد.
S ₁₆	باید دانشجویان برای درس کارآموزی با مشکل محدودیت انتخاب مکان مناسب آن مواجه نشوند
T ₃₁	گزارش کتبی به‌همراه ارائه شفاهی می‌تواند حتی با اعطای نمره اضافی به‌صورت اختیاری ارزش این دروس را افزایش بدهد.
T ₃₂	یکی از مشکلات بنده در کلاس‌های عملی این است که مطالب درس تئوری و عملی با هم اگر دنبال می‌شد عمق درک دانشجو و یادگیری او زیادتر می‌شد.
T ₃₃	استاد باید بداند که دانشجو در درس مهارتی - عملی هم مانند درس نظری باید نظم و انضباط کلاس را رعایت کند. حضور و غیاب دائمی باید وجود داشته باشد.
T ₃₄	اداره کلاس عملی باید به خود استاد واگذار شود فقط اوست که تشخیص می‌دهد کی و چطور کلاس عملی را دنبال کند.
S ₁₇	دانشجو مشوق می‌خواهد حالا یا مالی و یا معنوی. دانشجوی زحمتکش باید به طور ویژه و در جلسه همگانی قدردانی شود چطور به دانشجوی کتاب‌خوان، دانشجوی ممتاز و ... هدیه می‌دهند دانشجوی موفق در دروس عملی - مهارتی هم باید جایزه بگیرد.
T ₃₅	نیاز نیست حتماً ارزشیابی دروس عملی مثل تئوری و سر جلسه امتحان باشد بلکه مصاحبه شفاهی یا کار با یک وسیله، انجام کشت، کالیبره کردن دستگاه و ... شیوه ارزشیابی هستند که نشان‌دهنده آن شایستگی‌های کارآفرینانه است که شما فرمودید.
T ₃₆	دانشگاه باید قبل از دوره کارآموزی تمهیدات لازم را بچیند و هماهنگی‌های لازم را انجام داده باشد.
T ₃₇	چرا از برگزاری دوره‌های تکمیلی و آموزش ضمن خدمت اساتید ابا و ترس داریم برعکس به نظرم باید دوره‌های ضمن خدمت مفید برای اساتید برگزار شود.
S ₁₈	برخی سازمان‌ها در درس کارآموزی بسیار همکاری دارند آن‌ها باید شناسانده شوند به اساتید، گروه‌های آموزشی و سایر سازمان‌ها
S ₁₉	می‌توان بعد از هر ترم برگزاری دروس عملی جلسه‌ای را ترتیب داد اساتید این دروس با سایر اساتید و دانشجویان تبادل نظر کنند.
S ₂₀	من معتقدم که مدرسان واقعی دروس عملی همان کارشناسان آموزشی گروه‌های مختلف هستند پس باید با اعطای امتیاز بیشتر آن‌ها را به انجام کار علاقه‌مند سازیم
T ₃₈	کارشناسان آموزشی و سایر مدرسان دروس عملی باید انگیزه کار را داشته باشند که کار بهتری را ارائه بدهند.

کدها	مفاهیم کلیدی استخراج شده
T ₃₉	علم روز در رابطه با نحوه صحیح ارائه واحدهای عملی دروس باید از طریق ضمن خدمت ارائه شود چون به نظم مشکل اصلی دروس عملی خود استاد و توانایی‌های اوست.
S ₂₁	به نظم فرصت خوبی است که اصول گزارش نویسی را به دانشجو در دروس عملی آموزش داد
S ₂₂	پیشنهاد می‌کنم که گزارش درس عملی - مهارتی دانشجو در جمعی از اساتید و دانشجویان دانشگاه ارائه شود هم خود شخص دانشجو کار را جدی‌تر دنبال می‌کند هم بقیه دانشجویان از او یاد می‌گیرند.
T ₄₀	معتقدم که دانشجو در کلاس درس عملی باید یاد بگیرد که همیشه سر وقت در کلاس حاضر باشد در آزمایشگاه، زمین، فارم و...
T ₄₁	دانشجو باید درک کند که درس کارآموزی یا هر درس عملی دیگر مثل درس نظری است و به جز ارزشیابی طول ترم باید در انتهای دوره هم ارزشیابی صورت گیرد تا مطمئن شویم دانشجو یاد گرفته است.
T ₄₂	من معتقدم که به جزء تشویق اساتید و دانشجویان باید آن سازمان‌هایی را که در عمل، نهایت همکاری را برای اجرای موفق دروس عملی داشته‌اند به همه معرفی کرد و مورد تشویق قرار داد.

پس از استخراج مفاهیم کلیدی، در کدگذاری محوری، طبقات گسترده حاصل شد که هر یک خرده‌طبقاتی دارند. خلاصه‌ای از این خرده‌طبقات و طبقات گسترده در قالب جدول ۳، ارائه شده است.

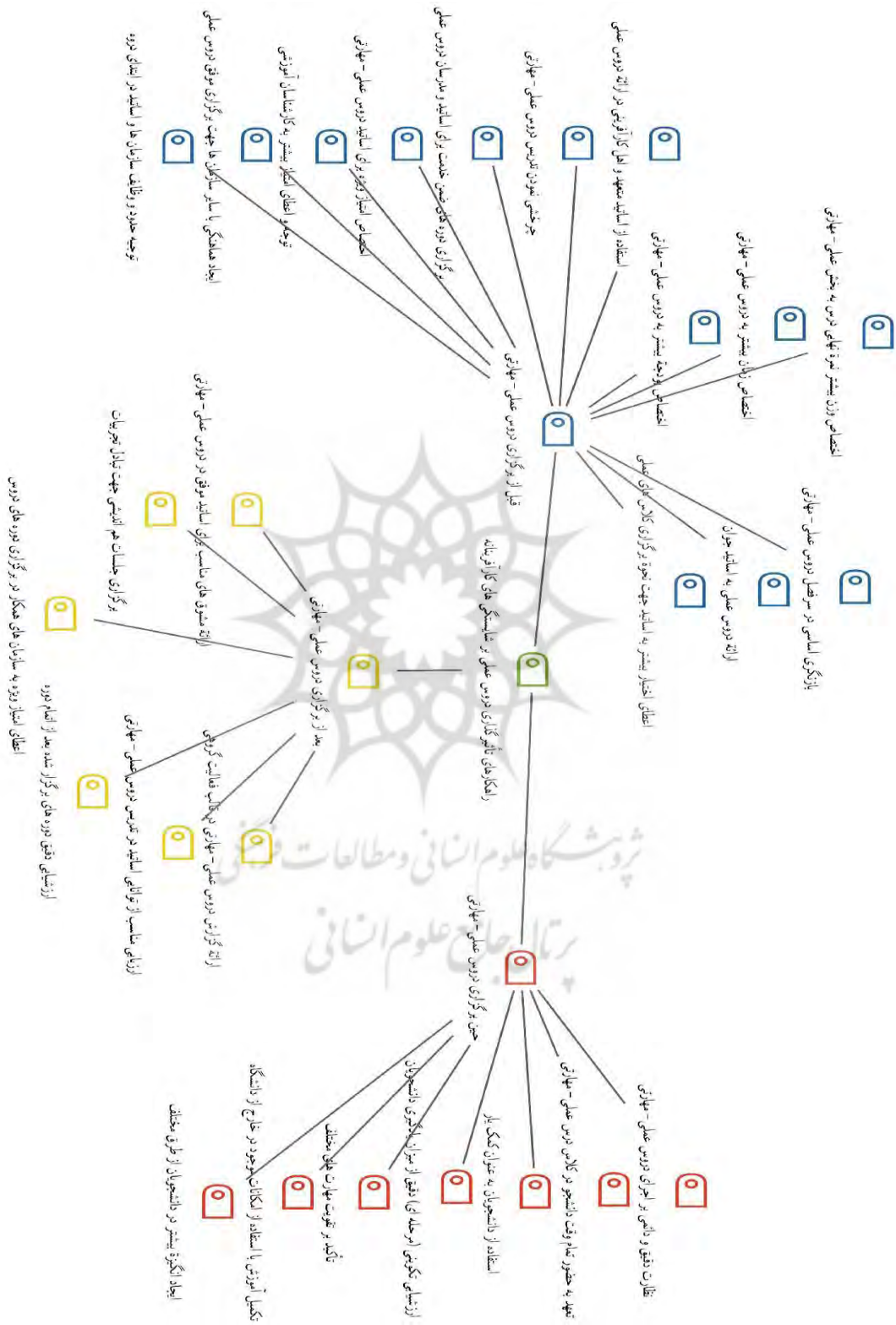
اساتید و دانشجویان دانشگاه علوم کشاورزی و منابع طبیعی ساری به اهمیت جایگاه کارآفرینی در آینده شغلی دانشجویان و نقش دروس عملی - مهارتی در ارتقای شایستگی‌های کارآفرینانه دانشجویان به‌طور کامل واقف هستند. به اعتقاد آنان، دروس عملی - مهارتی یا واحدهای عملی دروس همچون دروس آزمایشگاهی، درس کارورزی ۱ (عملیات کشاورزی) و درس کارورزی ۲ (کارآموزی) به دلیل کار در شرایط واقعی، دست‌ورزی و کار فیزیکی بیشتر و جذابیت بیشتر نسبت به دروس نظری یا واحدهای نظری دروس می‌توانند فرصتی برای یادگیری بخشی از مهارت‌های مختلف از جمله مهارت‌های کار گروهی، مهارت‌های مذاکره، مهارت مدیریت زمان، مهارت‌های حل مسأله و غیره باشند. اما به اعتقاد اساتید و دانشجویان، علی‌رغم اهمیت دروس عملی - مهارتی توجه در خور و شایسته‌ای نسبت به این دروس نشده است لذا تدوین راهکارهای کاربردی و عملیاتی در این رابطه می‌تواند بسیار مؤثر باشد. به اعتقاد افراد مورد مصاحبه، بخش مهمی از راهکارهای موفقیت دروس عملی - مهارتی به قبل از زمان برگزاری این دروس و در مرحله برنامه‌ریزی و سازماندهی این دروس مرتبط است. فعالیت‌هایی همچون بازنگری سرفصل دروس، مشخص نمودن اساتید کارآفرین و متعهد در تدریس این دروس، اختصاص سهم نمره بیشتر به این دروس، ایجاد هماهنگی‌های لازم جهت برگزاری هرچه بهتر و موفق‌تر دروس عملی - مهارتی و غیره که باید پیش از برگزاری دروس مدنظر مسئولان امر قرار بگیرد و البته برخی از آن‌ها در کوتاه‌مدت و برخی میان‌مدت و بلندمدت باید برنامه‌ریزی شوند.

بخش مهم دیگری از راهکارهای ارائه دروس عملی - مهارتی، به حین برگزاری دوره مرتبط است. از نظارت دقیق و دائمی اساتید گرفته تا تقویت مهارت‌های دانشجویی و تکمیل آموزش‌ها در فضای خارج از دانشگاه که باید به‌طور جدی برای اثرگذاری بیشتر دروس عملی - مهارتی در شایستگی‌های کارآفرینانه دانشجویان مورد توجه قرار بگیرند.

دسته سوم راهکارهای تدوین شده توسط اساتید و دانشجویان نشان می‌دهد که بعد از برگزاری دروس عملی - مهارتی باید ارزیابی دقیقی از دوره‌ی برگزار شده به عمل بیاید و این فرآیند از ارزشیابی فردی، ارائه پروژه گروهی، برگزاری جلسات هم‌اندیشی گرفته تا اختصاص امتیاز ویژه به دانشجویان و اساتید موفق و پرتلاش این دوره از اهمیت ویژه‌ای برخوردار است. در مرحله کدگذاری انتخابی و طراحی مدل نهایی، پس از بررسی خط سیر اصلی داستان، ارتباط بین طبقات گسترده و خرده‌طبقات برقرار شده و مدل نهایی مفهومی تحقیق نیز با استفاده از نرم‌افزار مکس کیودا طراحی شد (شکل ۱).

جدول ۳. راهکارهای بهبود تأثیرگذاری دروس عملی - مهارتی در ایجاد و ارتقای شایستگی‌های کارآفرینانه

خرده‌طبقات	طبقات گسترده
بازنگری اساسی در سرفصل دروس عملی - مهارتی با توجه به تبیین فلسفه صحیح آن ارائه دروس عملی به اساتید جوان به دلیل حوصله و زمان بیشتر در انجام فعالیت‌های عملی اعطای اختیار بیشتر به اساتید جهت نحوه برگزاری کلاس‌های عملی - مهارتی و یا برگزاری کلاس نظری و عملی به صورت توأمان اختصاص بودجه بیشتر به دروس عملی - مهارتی (خرید تجهیزات آزمایشگاهی، طراحی بازدهی‌های میدانی خارج از استان)	قبل از برگزاری دروس عملی - مهارتی
اختصاص زمان بیشتر به دروس عملی - مهارتی به منظور رعایت انسجام مطالب اختصاص وزن بیشتر نمره نهایی درس به بخش عملی - مهارتی استفاده از اساتید متعهد و اهل کارآفرینی در ارائه دروس عملی - مهارتی چرخشی نمودن تدریس دروس عملی - مهارتی برگزاری دوره‌های ضمن خدمت برای اساتید و مدرسان دروس عملی - مهارتی توسط صاحب‌نظران آموزشی داخل و خارج از کشور توجه بیشتر و اعطای امتیاز بیشتر به مدرسان دروس عملی - مهارتی (کارشناسان آموزشی گروه‌های مختلف آموزشی) اختصاص امتیاز ویژه برای اساتید دروس عملی - مهارتی (در رابطه با ارتقاء پایه سالیانه و تبدیل وضعیت و غیره) ایجاد هماهنگی‌های لازم با سایر سازمان‌ها جهت برگزاری موفق دروس عملی - مهارتی توجه حدود و وظایف سازمان‌ها و اساتید به خصوص در ابتدای برگزاری دوره	قبل از برگزاری دروس عملی - مهارتی
نظارت دقیق و دائمی بر اجرای دروس عملی - مهارتی تعهد به حضور تمام وقت دانشجو در کلاس درس عملی - مهارتی استفاده از دانشجویان به عنوان کمک‌یار در حین تدریس دروس عملی - مهارتی ارزشیابی تکوینی (مرحله‌ای) دقیق از میزان یادگیری دانشجویان در کلاس دروس عملی - مهارتی تأکید بر تقویت مهارت‌های کار گروهی، مهارت‌های مذاکره، مهارت‌های حل مسئله، مهارت‌های مدیریت زمان و غیره در دروس عملی - مهارتی تکمیل آموزش‌های عملی دانشجویان با بهره‌گیری از امکانات موجود در فضای خارج از دانشگاه ایجاد انگیزه بیشتر در دانشجویان از طرق مختلف	حین برگزاری دروس عملی - مهارتی
ارائه گزارش دروس عملی - مهارتی در قالب فعالیت گروهی بر اساس اصول گزارش نویسی ارزیابی مناسب از توانایی اساتید در تدریس دروس عملی - مهارتی بعد از اتمام دوره ارائه مشوق‌های مناسب برای اساتید موفق و با اخلاق در برگزاری دروس عملی - مهارتی اعطای امتیاز ویژه به سازمان‌های همکار در برگزاری دوره‌های دروس عملی - مهارتی مانند کارآموزی ارزشیابی دقیق دوره‌های برگزار شده و تعیین میزان یادگیری دانشجویان بعد از اتمام دوره برگزاری جلسات هم‌اندیشی جهت تبادل تجربیات اساتید با حضور دانشجویان و سایر اساتید	بعد از برگزاری دروس عملی - مهارتی

شکل ۱. مدل مفهومی راهکارهای بهبود تأثیرگذاری دروس عملی - مهارتی در ایجاد و ارتقای شایستگی‌های کارآفرینانه دانشجویان

بحث و نتیجه‌گیری

با توجه به اسناد بالادستی موجود از جمله نقشه جامع علمی کشور، سیاست‌های کلی اقتصاد مقاومتی، سیاست‌های ۱۳ گانه اشتغال ابلاغی مقام معظم رهبری و سند چشم انداز ۱۴۰۴ یکی از اصلی‌ترین رسالت‌های دانشگاه‌ها و مؤسسات آموزش عالی کشور تربیت نسل جوانی است که به قدرت کارآفرینی مجهز شده‌اند و می‌توانند فرهنگ کارآفرینی را در کشور اعتلا بخشیده و زمینه‌های اشتغال و رفاه خود و سایر جوانان کشور را فراهم سازند. دروس نظری یا واحدهای نظری دروس فرصت مناسب جهت ارائه مطالب نظری و پایه به دانشجویان است. این در حالی است که دروس عملی- مهارتی تلاش می‌کنند تا مطالب نظری هر رشته تخصصی را با مطالب تجربی و کاربردی آن تلفیق نمایند. لذا این دروس فرصت خوبی را فراهم می‌کنند تا ضمن ارائه مطالب عملی و مهارتی، دانشجویان را به سایر شایستگی‌ها از جمله شایستگی‌های کارآفرینانه مجهز سازند؛ زیرا فرصت انجام پروژه گروهی، انجام فعالیت تخصصی رشته در محیط واقعی پیرامون، بازدیدهای دوره‌ای و غیره در قالب دروس عملی- مهارتی ظهور پیدا می‌کند. نتایج تحقیق حاضر نشان داد که در مجموع سه گروه مهم از راهکارها موجب بهبود تأثیرگذاری دروس عملی- مهارتی در ایجاد و ارتقای شایستگی‌های کارآفرینانه دانشجویان دانشگاه علوم کشاورزی و منابع طبیعی ساری از دیدگاه خود دانشجویان و اساتید دانشگاه مؤثر هستند. بخش مهمی از این راهکارها به قبل از برگزاری دروس عملی- مهارتی مرتبط است. دسته دوم راهکارها در قالب راهکارهای حین اجرای دروس عملی- مهارتی قرار گرفتند و دسته آخر راهکارهای بعد از اتمام دوره برگزاری دروس عملی- مهارتی هستند. هرچند سایر محققان به‌طور ویژه در رابطه با دروس عملی- مهارتی مطالعه‌ای را نداشتند اما آنان به‌طور ضمنی به بررسی شایستگی‌های کارآفرینانه دانشجویان پرداخته و راهکارهایی را جهت یادگیری و آموزش کارآفرینی در دانشجویان، مورد اشاره قرار داده‌اند.

بر اساس نتایج پژوهش حاضر، از جمله راهکارهای مهم جهت تجهیز شدن دانشجویان به شایستگی‌های کارآفرینانه می‌توان به مواردی اشاره نمود که در رابطه با نحوه برگزاری دروس و زیرساخت‌های مورد نیاز آن است. مواردی همچون بازنگری سرفصل دروس، اختصاص بودجه کافی و تجهیزات مناسب، اختصاص زمان بیشتر و دوره‌ای جهت ارائه دروس، تأکید بر تقویت مهارت‌های کار تیمی و سایر مهارت‌های مرتبط، ایجاد هماهنگی با سایر سازمان‌ها، تشویق سازمان‌های همکار در اجرای دروس عملی- مهارتی و تکمیل آموزش با امکانات خارج از دانشگاه. این یافته‌ها با نتایج سایر محققان در تدریس کارآفرینی مطابقت دارد. سنالی و همکاران (Senali et al., 2022) معتقدند که به‌منظور توسعه آموزش کارآفرینی باید به‌طور جدی زیرساخت‌هایی را در این خصوص فراهم نمود. زرنر و همکاران (Zenner et al., 2017) به بهبود شناخت (فرصت‌های شغلی و دنیای کار، دانش مالی و...)، نگرش (خودکارآمدی، فعالیت‌های خلاقانه و...) و مهارت‌های موردنیاز کارآفرینان (فرصت‌یابی، مهارت‌های بین فردی و...) اشاره نموده‌اند. همکاران (Sundah et al., 2017) شایستگی‌های مدیریتی، شایستگی‌های فنی، شایستگی‌های بازاریابی، شایستگی‌های روابط انسانی و نگرش را بر کارآفرین شدن فرد مؤثر می‌دانند. شیری و همکاران (۱۴۰۱) و اوتادی و همکاران (۱۴۰۱) نیز معتقدند نگرش نسبت به کارآفرینی نقش مهمی در قصد و رفتار کارآفرینانه افراد دارد. فیچتر و تیمان (Fichter & Tiemann, 2018)، سراجی (۱۳۹۷) و بوفا و همکاران (۱۳۹۸) نیز بر لزوم توجه به نحوه مناسب تدریس کارآفرینی و عوامل مؤثر بر آن اشاره داشته‌اند.

نتایج تحقیق فعلی همچنین نشان داد که بخش مهمی از راهکارهای ارائه شده به ویژگی‌های خود دانشجویان از جمله حضور منظم در کلاس درس عملی- مهارتی، کمک‌یار شدن دانشجو در تدریس و ایجاد نگرش مثبت در دانشجویان نسبت به اهمیت دروس عملی- مهارتی مرتبط هستند. سایر محققان بر نقش دانشجو به‌عنوان یک‌سوی فرآیند یادگیری اذعان نمودند. پرمنند و همکاران (Premand et al., 2016) به ایجاد فرصت تبادل تجربه، تدارک فرصت‌های نوآورانه، استفاده از شیوه‌های انعطاف‌پذیر و ترغیب دانشجویان به جست‌وجوی منابع متنوع یادگیری تأکید داشته‌اند. سراجی (۱۳۹۷) به اعطای امتیاز به دانشجویان

کارآفرین، ایجاد انجمن دانش‌آموختگان و توسعه کارگاه‌های مهارت‌آموزی دانشجویان و غیره اشاره نموده‌اند. ملکی‌پور و همکاران (۱۳۹۸) نیز دستیابی به شایستگی‌های نگرشی، شایستگی‌های مدیریتی و شایستگی‌های فنی کارآفرینانه را توسط دانش‌آموختگان در رابطه با کارآفرینی مورد توجه قرار داده‌اند.

علاوه بر دانشجویان، دسته مهمی از راهکارهای بهبود تأثیرگذاری دروس عملی - مهارتی در ایجاد و ارتقای شایستگی‌های کارآفرینانه دانشجویان دانشگاه علوم کشاورزی و منابع طبیعی ساری مرتبط با اساتید دانشگاه و سایر مدرسان دروس عملی - مهارتی است. بر این اساس ارائه دروس به اساتید جوان، اهل کارآفرینی و متعهد، چرخشی نمودن تدریس، اعطای امتیاز بیشتر به اساتید و مدرسان موفق دروس عملی - مهارتی از جمله راهکارهایی است که به طور ضمنی موجب گسترش شایستگی‌های کارآفرینانه دانشجویان خواهد شد. زیرا مدرس دروس عملی هرچند نقش تسهیلگری دارد اما بخش مهمی از ارائه دروس، سازماندهی ارائه مطالب و ارزیابی درس را برعهده می‌گیرد و چنانچه با تمام وجود خود به اهمیت دروس عملی - مهارتی و نقش این دروس در کارآفرین شدن دانشجو اعتقاد داشته باشد می‌تواند زمینه مناسبی را برای یادگیری بیشتر شایستگی‌های کارآفرینانه دانشجویان فراهم سازد. فیچتر و تیمان (Fichter & Tiemann, 2018)، اجاقی و همکاران (۱۳۹۵) و سراجی (۱۳۹۷) بر اهمیت مهارت‌های استاد و تغییر نظام ارتقاء اساتید با هدف تشویق آن‌ها و اعطای امتیاز ویژه به اساتید کارآفرین تأکید نموده‌اند. بخش مهمی از راهکارهای ارائه شده توسط دانشجویان و اساتید دانشگاه علوم کشاورزی و منابع طبیعی در راستای بهبود تأثیرگذاری دروس عملی - مهارتی در ارتقای شایستگی‌های کارآفرینانه دانشجویان به ارزشیابی و نظارت بر ارائه دروس بازمی‌گردد. به نظر می‌رسد که برخی از دانشجویان و حتی اساتید و مدرسان دروس عملی - مهارتی، ارزشیابی مناسب از این دروس را مورد توجه قرار نمی‌دهند این در حالی است که اگر نظارت مناسبی در طول دوره از این دروس به عمل آید فرصت اصلاح و بازنگری و کسب مهارت‌های بیشتر وجود دارد. علاوه بر ارزشیابی تکوینی، ارزشیابی پایانی این دروس نیز مانند دروس نظری می‌تواند در برنامه‌ریزی‌های آینده و ارائه موفق‌تر این دروس مؤثر باشد. همچنین انگیزه مناسبی برای دانشجویان زحمتکش بوده و از آن‌ها به صورت شایسته‌ای تقدیر و تشکر به عمل می‌آید. راهکارهایی همچون نظارت دقیق و دائمی بر ارائه درس، ارائه گزارش گروهی، ارزیابی مناسب از اساتید، ارزیابی میزان یادگیری دانشجویان و برگزاری جلسات تبادل تجارب از جمله مواردی است که در این زمینه پیشنهاد شده است. پرمند و همکاران (Premand et al., 2016) نیز بر لزوم انجام ارزیابی عملکرد برگزاری دوره‌های کارآفرینی به شیوه‌های مختلف از جمله نوشتن گزارش فردی، انجام بحث گروهی، ارائه سمینار و غیره اشاره داشته‌اند. بررسی راهکارهای مختلف ارائه شده توسط محققان و همچنین نتایج تحقیق حاضر نشان داد که عناصر مختلف سیستم آموزشی قبل از برگزاری دروس عملی - مهارتی، حین برگزاری و پس از آن در مرحله نظارت و ارزشیابی می‌تواند زمینه‌های تقویت شایستگی‌های کارآفرینانه دانشجویان را فراهم کند به شرط آن که در راستای کارآفرینی، برنامه‌ریزی و سازماندهی شوند.

سپاس‌گزاری

این پژوهش با حمایت مالی دانشگاه علوم کشاورزی و منابع طبیعی ساری تحت قرارداد شماره ۰۵-۱۴۰۱-۰۱ با عنوان «تحلیل نقش دروس عملی - مهارتی در ارتقای شایستگی‌های کارآفرینانه دانشجویان دانشگاه علوم کشاورزی و منابع طبیعی ساری» انجام شد که به این وسیله سپاس‌گزاری می‌شود.

منابع

- اجاقی، صبا، نادری، نادر. و رضایی، بیژن. (۱۳۹۵). ارزیابی مهارت‌های تدریس کارآفرینی بر اساس مدل بورلیچ: رویکرد آمیخته. *فصلنامه تدریس پژوهشی*، ۴ (۳)، ۱۴۳-۱۲۹.
- احمدخانی، ایرج، قلاوندی، حسن. و مهاجران، بهناز. (۱۳۹۸). شناسایی و رتبه‌بندی موانع کارآفرینی دانشجویان در نظام آموزش عالی. *فصلنامه علمی مطالعات بین‌رشته‌ای دانش راهبردی*، ۹ (۳۷)، ۳۳۰-۳۰۵.
- اکیدی، مریم، پارسا، عبدالله. و الهام‌پور، حسین. (۱۳۹۹). نقش برنامه‌های درسی در رشد مهارت‌های شغلی، انتظارات شغلی و شانس اشتغال از دیدگاه دانشجویان و دانش‌آموختگان رشته‌های کشاورزی. *فصلنامه علمی پژوهشی مدیریت آموزش کشاورزی*، شماره ۵۳، ۱۸۳-۱۶۲.
- انتظاریان، ناهید. و طهماسبی، طاهره. (۱۳۹۰). بررسی میزان هماهنگی و انطباق نظام آموزش عالی و آموزش‌های فنی و حرفه‌ای با نیازهای بازار کار. *ماهنامه کار و جامعه*، شماره ۱۴۰، ۷۱-۵۹.
- اوتادی، محمد، صفری، سعید. و عباسی، رضا. (۱۴۰۱). بررسی تأثیر خلاقیت، استقلال‌طلبی و بار کاری بر قصد کارآفرینانه دانشجویان؛ نقش میانجی نگرش نسبت به کارآفرینی. *مجله پژوهش‌های کارآفرینی*، ۱ (۱)، ۱۶-۱.
- ایمان، محمدتقی. و نوشادی، محمودرضا. (۱۳۹۰). تحلیل محتوای کیفی. *پژوهش*، ۳ (۲)، ۴۴-۱۵.
- باوفا، داود، دهقانی، مرضیه، جوادی‌پور، محمد. و محمدکاظمی، رضا. (۱۳۹۸). واکاوی شایستگی‌های کارآفرینانه در برنامه درسی رشته علوم تربیتی: یک مطالعه سنتزپژوهی. *دو فصلنامه مطالعات برنامه‌ی درسی آموزش عالی*، ۱۰ (۲۰)، ۲۰۶-۱۸۷.
- حیدری، احمد. (۱۳۸۳). کارآفرینی دانشگاه‌ها و مؤسسات آموزش عالی. *اطلاعات سیاسی-اقتصادی*، ۱۸ (۱۱ و ۱۲).
- سراجی، فرهاد. (۱۳۹۷). راه‌های ترویج و توسعه صلاحیت‌های کارآفرینی در دانشجویان. *فصلنامه آموزش مهندسی ایران*، ۲۰ (۷۸)، ۵۶-۳۷.
- شاه‌ولی، منصور، عربی، قادر. و بیژنی، مسعود. (۱۳۸۱). یادگیری دانش سه‌گانه. تهران: انتشارات نصح.
- شیری، نعمت‌اله، میرک‌زاده، علی اصغر. و زرافشانی، کیومرث. (۱۴۰۱). تحلیل جنسیتی تبیین‌کننده‌های رفتار کارآفرینانه دانشجویان ایران. *مجله پژوهش‌های کارآفرینی*، ۱ (۱)، ۱۰۱-۸۷.
- قربانی پیرعلیدهی، فاطمه. و ولی‌زاده، اقدس. (۱۳۹۴). تأثیر درس‌های عملی کشاورزی در عملکرد دانشجویان علوم زراعی دانشگاه پیام نور دهلران. *فصلنامه پژوهش مدیریت آموزش کشاورزی*، شماره ۳۴، ۳۹-۲۸.
- مدهوشی، مهرداد. و کیاکجوری، مریم. (۱۴۰۱). تأثیر نوآوری باز در همکاری دانشگاه و صنعت با استفاده از تکنیک PLS. *آموزش علوم دریایی*، ۱۳ (۲)، ۶۵-۵۱.
- ملکی‌پور، احمد، حکیم‌زاده، رضوان، دهقانی، مرضیه. و زالی، محمدرضا. (۱۳۹۸). کاوشی پدیدارشناسانه در تعیین شایستگی‌های کارآفرینان دانش‌آموخته در قلمرو رشته‌های علوم اجتماعی و رفتاری. *مدیریت در دانشگاه اسلامی*، ۸ (۱)، ۱۸۲-۱۶۳.
- Deveci, I., & Cepni, S. (2017). The effect of entrepreneurship education modules integrated with science education on the entrepreneurial characteristics of pre-service teachers. *Social Work*, 15, 56-85.
- Fichter, K., & Tiemann, I. (2018). Factors influencing university support for sustainable entrepreneurship: insights from explorative case studies. *Journal of Cleaner Production*, 175, 512-524.
- Gutierrez, J. G., & Baquero, J. E. G. (2017). New cross-proposal entrepreneurship and innovation in educational programs in third level (tertiary) education. *Contaduría y administración*, 62 (1), 239- 261.
- Morris, M. H., & Kuratko, D. F. (2014). Building university 21st century entrepreneurship programs that empower and transform. *Innovative Pathways for University Entrepreneurship in the 21st Century* (pp. 1-24). Emerald Group Publishing Limited.
- Premand, P., Brodmann, S., Almeida, R., Grun, R., & Barouni, M. (2016). Entrepreneurship education and entry into self-employment among university graduates. *World Development*, 77, 311-327.
- Ribeiro, C., & Varum, A. D. (2020). Role of universities in the level of regional growth in Portugal, Retrieved from: <https://www.igi-global.com/>.

- Senali, M. G., Iranmanesh, M., Ghobakhloo, M., Gengatharen, D., Tseng, M. L., & Nilsashi, M. (2022). Flipped classroom in business and entrepreneurship education: a system review and future research agenda. *International Journal of Management Education*, 20 (1), 100-112.
- Siegel, D. S., & Wright, M. (2015). Academic entrepreneurship: time for a rethink? *Journal of Management*, 26 (4), 582-595.
- Sundah, D. I. E., Langiu, C., Maramis, D. R. S., & Tawalujan, D. L. (2017). Developing entrepreneurial competencies for successful business model canvas. *Journal of Physics: the 2nd International Joint Conference on Science and Technology*, 953, 1-23.
- Welsh, D. H., Tullar, W. L., & Nemati, H. (2016). Entrepreneurship education: process, method or both. *Journal of Innovation and Knowledge*, 1 (3), 125-132.
- Zenner, L., Kothandaraman, K., & Pilz, M. (2017). Entrepreneurship education at Indian industrial training institutes- a case study of the prescribed adopted and enacted curriculum in and around Banpalore. *International Journal for Research in Vocational Education and Training*, 4, 69-94.

